

Onmaatschappelijkheidsonderzoek, modernisering en katholicisme

Jan Terpstra

Vanaf het einde van de jaren veertig tot in de jaren zestig leeft in Nederland in brede kring grote bezorgdheid over, wat wordt genoemd, de onmaatschappelijkheid. Onmaatschappelijke gezinnen worden daarbij voorgesteld als 'haard van infectie voor hun omgeving en (...) een gevaar voor de maatschappij' (KASKI 1955b: 6). Sociologen, een in Nederland dan opkomende beroepsgroep, krijgen als taak door onderzoek een bijdrage te leveren aan de zo noodzakelijk geachte bestrijding van deze 'sociale ziekte'.

Voor de Tweede Wereldoorlog was de zorg om onmaatschappelijkheid vooral een zaak van sociaal-democraten. Na de oorlog krijgt het werk gericht op onmaatschappelijken een overwegend confessioneel, en vooral katholiek karakter (De Regt 1984; Dercksen en Verplanke 1987: 98-99). Veel onderzoek ter ondersteuning van de onmaatschappelijkheidszorg wordt dan ook uitgevoerd door instituten die direct of indirect zijn verbonden met de katholieke zuil, zoals het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (KASKI) of het Provinciaal Opbouworgaan Limburg. Ruim de helft van de in Nederland verrichte onderzoeken naar onmaatschappelijkheid vindt plaats in de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant (Van Dongen 1968). Dit onderzoek richt zich primair op praktische ondersteuning van de bestrijding van onmaatschappelijkheid. Tegelijk vormt het onderzoek een kristallisatiepunt van verschillende, deels tegenstrijdige bewegingen die zich binnen de katholieke zuil afspelen.

In bestaande literatuur over de naoorlogse onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland worden de bekendste onderzoeken op dit terrein vooral naar hun inhoud op hoofdpunten geanalyseerd (Dercksen en Verplanke 1987; Van Wel 1988). Onduidelijk is echter wat de relatie was tussen dit onmaatschappelijkheidsonderzoek en de praktijk van onmaatschappelijkheidsbestrijding zoals die zich op lokaal niveau ontwikkelde. Hoe raakte dit onderzoek ingebed in de lokale sociale zorg en verhoudingen, welke effecten heeft het daarop gehad en wat is op langere termijn de invloed van dit onderzoek geweest? Deze vragen komen in het volgende aan de orde. Gezien het overwegend katholieke karakter van de naoorlogse onmaatschappelijkheidsbestrijding, beperkt dit artikel zich tot onderzoek vanuit katholieke kring. Het gaat om studies uitgevoerd door het KASKI (Katholiek Sociaal-Ker-

kelijk Instituut) tussen het begin van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. Welke visie op onmaatschappelijkheid komt in deze onderzoeken tot uiting? Op welke wijze sluit dit onderzoek aan bij de lokale zorg om onmaatschappelijke gezinnen en welke effecten heeft dit op plaatselijke praktijken en ontwikkelingen? Ter beantwoording van deze laatste vragen, wordt dieper ingegaan op één studie, in 1957 verricht in Helmond. Tot slot wordt nagegaan in hoeverre het beeld dat op deze wijze ontstaat, strookt met eerdere analyses van de naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse sociologie geplaatst tegen de achtergrond van de zich ontwikkelende verzorgingsstaat (Gastelaars 1985; Jonker 1988; Van Vegchel 1995).

1 Zorg om onmaatschappelijkheid

Door invoering van de Woningwet in 1902 krijgen gemeentebesturen de bevoegdheid om slechte woningen onbewoonbaar te verklaren en te ontruimen. Daarmee komen zij voor de opgave te staan nieuwe huisvesting te zoeken voor de voormalige krotbewoners. Een deel van deze bewoners blijkt echter moeilijk te herhuisvesten. Het gaat vooral om armlastige, kinderrijke gezinnen, die door huiseigenaren geweigerd worden. Zij zouden hun woning verwaarlozen, overlast voor burens veroorzaken en huurschulden maken (Dercksen en Verplanke 1987; De Regt 1984; Deben 1988). Men spreekt in deze jaren dan ook van *ontoelaatbaren*, een categorie die vanaf ongeveer 1915 steeds meer object wordt van speciale bemoeienis.

In de jaren twintig ontstaat de gedachte dit probleem te lijf te gaan door aparte woningcomplexen te bouwen voor deze gezinnen. Deze liggen bij voorkeur geïsoleerd, aan de rand van de stad, omgeven door een muur en slechts toegankelijk via één ingang, vaak met afsluitbare poort. In deze zogenaamde 'woonscholen' zouden gezinnen opgevoed moeten worden tot zij 'gereclasseerd' overgeplaatst kunnen worden naar een normale woning. Ieder complex staat daartoe onder leiding van een (woning)opzichteres, die voor het dagelijks toezicht verantwoordelijk is. Het eerste complex (Zomerhof) ontstaat in Den Haag in 1923. Andere gemeenten volgen, waaronder Utrecht (met het Houtplein) (Van Wel 1988), Amsterdam (met de complexen Zeeburgerdorp en Asterdorp) (De Regt 1984) en 's-Hertogenbosch met de Vogelwijk (die, veelzeggend genoeg, plaatselijk in de volksmond bekend komt te staan als Siberië) (Heikens 1985).

Eind jaren dertig ontstaat de eerste twijfel over het heropvoedingswerk in deze complexen. Niet zozeer de noodzaak van bemoeienis met de asociale gezinnen staat ter discussie. De twijfel betreft veel meer de effectiviteit van het werk. Zo blijkt doorstroming naar 'gewone woningen' vrijwel een illusie.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog neemt de bezorgdheid over deze problematiek toe. De zienswijze en aanpak uit de jaren twintig en dertig worden echter steeds meer als tamelijk vruchteloos beschouwd. De visie wint veld, dat het hier niet primair gaat om een woningvraagstuk. Niet volstaan kan worden met het

opruimen van krotten en het bouwen van woonscholen. In plaats van *ontoelaatbaarheid* gaat men spreken van het ruimere begrip *onmaatschappelijkheid*. Een bredere en intensievere aanpak wordt nodig geacht. De betrokken gezinnen moeten een systematische heropvoeding krijgen, waarbij aandacht wordt besteed aan arbeid, psychologische beïnvloeding en geestelijke zorg. In de jaren vijftig treedt bovendien een aanzienlijke professionalisering op in de zorg voor onmaatschappelijke gezinnen. Vooral maatschappelijk werkers, een dan nog jonge beroepsgroep, gaan in dit werk aan de slag en maken daarbij vaak gebruik van uit de Verenigde Staten geïmporteerde werkmethoden (Dercksen en Verplanke 1987).

De meest intensieve vorm van onmaatschappelijkheidsbestrijding vindt in de jaren vijftig plaats in de zogenaamde gezinsoorden. In een tiental van deze oorden, vaak geïsoleerd gelegen in Drenthe of Overijssel, worden gezinnen geplaatst, die daar intensieve (her)opvoeding krijgen van maatschappelijk werkers en gezinsverzorgsters. Daarnaast kennen veel gemeenten speciale woningcomplexen voor maatschappelijk onaanpaste gezinnen. Men spreekt van concentratie- of heropvoedingswijken. De als onmaatschappelijk beschouwde gezinnen worden bij elkaar geplaatst in meestal speciaal daartoe gebouwde blokken woningen. Zij krijgen hier van beroepskrachten ondersteuning en heropvoeding.

Eind jaren zestig, begin jaren zeventig komt aan de onmaatschappelijkheidsbestrijding een einde. Al in 1960 ziet minister Klompé zich onder druk van de Tweede Kamer gedwongen de gezinsoorden, voorheen beschouwd als het paradepaardje van de Nederlandse sociale zorg, op te heffen. De confessionele partijen zien hierin geen overheidstaak. De CPN en de PvdA menen dat sprake is van een moeilijk langer te verantwoorden aanslag op de vrijheid van mensen. Voorlopig ziet men dit slechts als stimulans de onmaatschappelijkheidsbestrijding vooral plaatselijk aan te pakken (Dercksen en Verplanke 1987). Eind jaren zestig ontstaat echter ook kritiek op de lokale concentratie van *probleemgezinnen* (zoals het inmiddels heet). Een andere visie op 'afwijkend gedrag' wint aan gewicht. Bevoogding en afzondering van afwijkenden verliezen hun vanzelfsprekendheid en worden eerder als verdacht beschouwd (De Regt 1986). Midden jaren zeventig worden de laatste heropvoedingscomplexen opgeheven (Van Wel 1988), waarmee een einde komt aan het 'onmaatschappelijke gezin' als specifiek object van zorg, interventie en beleid.

2 Onderzoek naar onmaatschappelijkheid

Het naoorlogse streven naar een professionele aanpak in de onmaatschappelijkheidsbestrijding gaat gepaard met een groot beroep op wetenschappelijk, vooral sociologisch onderzoek. Tussen 1945 en 1966 worden in Nederland 180 empirische onderzoeken uitgevoerd naar onmaatschappelijkheid in 136 verschillende gemeenten (Van Dongen 1968). Het gaat om een voor die dagen enorme wetenschappelijke activiteit, zeker gezien de beperkte omvang van het sociaal-weten-

schappelijk onderzoek in Nederland in die periode. Het geeft een indicatie van de zorg die men had over de onmaatschappelijkheid, maar ook van het vertrouwen dat men bij de bestrijding daarvan stelde in wetenschappelijk onderzoek. Overigens had dat onderzoek veelal slechts een lokale betekenis. Meestal werden voor een bepaalde gemeente de aard, omvang en spreiding van de onmaatschappelijkheid nagegaan.

Een voorbeeld hiervan is het proefschrift van Litjens uit 1953. Dit bevat een verslag van een studie naar onmaatschappelijke gezinnen in Maastricht. Dit onderzoek is in dit verband interessant, omdat veel andere onderzoekers in methoden en begrippenapparaat hierop voortbouwen. Bovendien concentreert veel van de in later jaren geuite kritiek op het onmaatschappelijkheidsonderzoek zich juist op deze studie.

Voor Litjens is er sprake van onmaatschappelijkheid, indien een gezin 'tengevolge van een vervaltoestand waarin het verkeert, in ernstige mate leeft beneden het minimum niveau, dat in een bepaalde maatschappij (...) als redelijk en noodzakelijk beschouwd wordt.' Onmaatschappelijkheid kan zich in zijn ogen in drie levenssferen voordoen. In de sociale levenssfeer gaat het vooral om de beroepsuitoefening en het milieu waarin men verkeert. Onmaatschappelijkheid in de culturele sfeer betreft onzindelijkheid of slordigheid in huis, de aanwezigheid van een stoel, een mes en een vork, werklust, drankmisbruik, opvoeding van de kinderen of de besteding van het huishoudgeld. Bij de religieus-ethische levenssfeer wordt onmaatschappelijkheid vastgesteld op basis van de 'vervulling van de godsdienstplichten' en van 'seksuele' en 'criminele gedragingen'.

In zijn proefschrift worstelt Litjens met de vraag in hoeverre er algemene, objectieve normen zijn om onmaatschappelijkheid vast te stellen. In navolging van Linton maakt hij onderscheid in drie soorten cultuurelementen (*universals*, *specialties* en *alternatives*), die binnen een gemeenschap een afnemende geldigheid bezitten. Op basis hiervan concludeert hij dat onmaatschappelijkheid een 'relatief begrip' is, 'afhankelijk van de normen die men aanneemt' (Litjens 1953: 30-34). Deze stellingname wordt in de rest van zijn betoog echter niet consequent volgehouden. Om de genoemde criteria voor onmaatschappelijkheid en het relatief karakter van dit begrip met elkaar te verbinden, heeft Litjens een opmerkelijke, maar nogal moeizame redenering nodig:

'Het Christendom (...) is nog altijd de religieuze inhoud van het Nederlandse cultuurpatroon, zeker van het Maastrichtse. De overgrote meerderheid van de bewoners van deze stad noemt zich katholiek, m.a.w. aanvaardt een cultuurpatroon met een katholiek-religieuze inslag. Het zal daarom duidelijk zijn, dat het zin heeft om het katholieke gezichtspunt als norm te nemen. Hierdoor kunnen gedragingen tot misdragingen worden bij mensen, die zich katholiek noemen. Het oordeel over deze gedragingen is dan niet zonder meer een katholiek waardeoordeel. Gezien

het feit, dat het Maastrichtse cultuurpatroon de katholieke signatuur draagt en de bevolking zich katholiek noemt, verkrijgen de waardeoordelen tegen deze achtergrond objectiviteit' (Litjens 1953: 166).

Met deze redenering slaagt Litjens er en passant in een brug te slaan tussen wetenschap en de katholieke, om niet te zeggen Maastrichtse, moraal van die dagen.

Litjens plaatst het probleem van de onmaatschappelijkheid binnen een cultuursociologische visie op het voortschrijdend moderniseringsproces. Hij sluit daarmee aan bij een zienswijze die juist onder sociologen van katholieke huize in de jaren vijftig tamelijk dominant is (Gastelaars 1985). In deze benadering klinkt, ook bij Litjens (1953: 35-36), een pessimistische toon door over de modernisering van de samenleving en de gevolgen daarvan voor moraal en individu:

'De individuele mens, als persoon, dreigt om te komen in de moderne samenleving, omdat hij zijn leven niet in overeenstemming kan brengen met de eisen, die het huidige maatschappelijk leven aan hem stelt of omdat de samenleving in onmenselijke onbarmhartigheid geen rekening houdt met de menselijke rechten.'

Volgens deze opvatting leidt modernisering tot aanpassingsproblemen en desintegratie, zich uitend in gebrekkig normbesef en bandeloosheid. Hierin ziet men tevens de maatschappelijke achtergronden van onmaatschappelijkheid. De onmaatschappelijken hebben niet alleen een van de moderne samenleving afwijkend 'waardenschema', maar kunnen ook het 'rythme' van de moderne samenleving niet bijhouden:

'De onmaatschappelijken slagen er niet in het tempo der zich ontwikkelende maatschappij te volgen. Zij zijn het slachtoffer geworden van de maatschappelijke ontwikkeling, waardoor zij zich niet tot haar hoogte hebben kunnen opwerken' (Litjens 1953: 36-37).

In Maastricht was men erg blij met het onderzoek van Litjens. Mede op basis van zijn aanbevelingen werd in deze stad in 1955 de woonschool De Ravelijn gebouwd. Hier konden 104 onmaatschappelijke gezinnen worden gehuisvest en onder leiding van achttien beroepskrachten een heropvoeding krijgen (Dercksen en Verplanke 1987: 209).

Niet iedereen was zo enthousiast over het proefschrift van Litjens. De reacties moeten deels worden geplaatst in de strijd die zich in de jaren vijftig in Nederland afspeelt tussen de cultuursociologen, vaak van confessionele huize, en de veelal jongere, zich als 'modern' beschouwende sociologen, vooral gegroepeerd rond de *Sociologische Gids*. Tegenover het vaak wat pessimistische wereldbeeld van de cultuursociologen plaatsten de laatstgenoemden een meer 'wetenschappelijk', tevens optimistischer visie op het moderniseringsproces en zijn gevolgen. Als woordvoerder trad in dit geval J.A.A. van Doorn (1953) op. Hij stak zijn verbazing

over het 'merkwaardig boek' van Litjens niet onder stoelen of banken. Het was volgens hem niet zozeer wetenschap, maar een vorm van 'sociale diagnostiek'. De poging van Litjens tot sociologische fundering van het begrip onmaatschappelijkheid beschouwde hij als mislukt. Het betreft hier geen sociologie, maar slechts oordelen vanuit het 'mensbeeld van de rooms-katholiek Litjens'.

In minder scherpe bewoordingen wordt het onderzoek begin jaren zestig bekritiseerd door Haverda (1960) en Van Tienen (1960). Zij trachten het normatieve karakter te vermijden door termen als 'anders-maatschappelijkheid' te introduceren. In grote lijnen blijft hun visie echter vergelijkbaar met die van Litjens. Veel ingrijpender is de kritiek van Milikowski (1961). Onmaatschappelijkheid wordt door hem niet beschouwd als probleem, maar als bron van menselijke emancipatie en vooruitgang. Deze stap is voorlopig echter te groot. Pas vanaf het eind van de jaren zestig, wanneer het maatschappelijk klimaat ingrijpend is veranderd, sluit de kritiek van Milikowski aan bij een veranderende zienswijze op 'maatschappelijke achterstand' en 'kans-armoede'. Zijn boek, dan onder de hippe titel *De lof der onaangepastheid*, beleeft vanaf 1969 vele herdrukken.

3 Onderzoek vanuit het KASKI

Vanuit de katholieke zuil is vooral vanuit het KASKI onderzoek gedaan naar onmaatschappelijkheid. Het KASKI werd in 1946 opgericht voor modern sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar kerkelijke vraagstukken ter praktische ondersteuning van de zielzorg. Het instituut kende tot eind jaren vijftig een expansieve groei. Er ontstonden vestigingen in verschillende Europese landen. Op het hoogtepunt (1956) kende het meer dan tachtig fulltime medewerkers. Behalve naar kerkelijke vraagstukken deed het KASKI in de jaren vijftig onderzoek naar maatschappelijke achterstandsverschijnselen onder de katholieke bevolking (Jenniskens 1997).

Ook de KASKI-onderzoeken naar onmaatschappelijkheid hebben een lokaal karakter. Zij worden uitgevoerd in opdracht van gemeenten of plaatselijke instellingen voor sociaal charitatief werk. Zo verricht het KASKI onderzoek naar onmaatschappelijkheid in Utrecht (1953), Nijmegen (1955a), Vlijmen (1955b) en Breda (1959). Een omvangrijk onderzoek heeft betrekking op Helmond en tien omliggende gemeenten (1957). In verschillende andere onderzoeken van het KASKI vormt onmaatschappelijkheid een belangrijk deelthema.

De onderzoeken van het KASKI leveren primair een beschrijving van de aard en omvang van de onmaatschappelijkheid in de onderzochte gemeente, parochie of buurt. De gehanteerde onderzoeksopzet en -methoden zijn grotendeels ontleend aan de studie van Litjens in Maastricht. Gesteund wordt op de zogenaamde 'indirecte methode' (KASKI 1955b: 7): informatie over onmaatschappelijke gezinnen wordt verzameld bij sociale dienst, politie, onderwijzer, parochiegeestelijke, wijk-

verpleegster of winkelier. In al deze onderzoeken is nooit een woord gewisseld met een 'onmaatschappelijke'.

Voor het vaststellen van de aard van de onmaatschappelijkheid wordt een aan Litjens ontleende lijst van negentien criteria gehanteerd. Centraal staat daarbij een 'gezond huwelijk' als noodzakelijke basis voor een 'gezinsgemeenschap'. De aanwezigheid van een 'concubinaat', 'onwettige samenleving' of 'buitenechtelijke kinderen' is in strijd met de 'algemeen aanvaarde normen' en ziet men als aanwijzing voor onmaatschappelijkheid. Om deze reden wordt ook het niet-vervullen van de 'kerkelijke plichten' in een volledig katholieke samenleving als criterium voor onmaatschappelijkheid gebruikt. Onregelmatig werk, luiheid, afwijking van de seksuele moraal, 'genotzucht', drankmisbruik, criminaliteit en 'wangedrag', onverschilligheid van de vrouw voor het huishouden en verwaarloosde opvoeding en verzorging van de kinderen worden eveneens als indicatie beschouwd voor onmaatschappelijkheid. Dit geldt ook voor schoolverzuim, zwervende kinderen en onacceptabele besteding van het huishoudgeld (KASKI 1955b: 11-12).

Alhoewel men in navolging van Litjens deze criteria beschouwt als middel tot 'objectieve' vaststelling van onmaatschappelijkheid, zijn de op dat moment blijkbaar nog vanzelfsprekende normen uit de katholieke zuil van de jaren vijftig rond gezinsleven, seksualiteit, huiselijk verkeer, kerkelijke plichten en de omgang met geld hier moeiteloos in te herkennen.

'Lang niet ieder arm gezin is onmaatschappelijk. Het zijn de geestesgesteldheid en de geestkracht van de mens, die hem al dan niet onmaatschappelijk maken. De algehele vervlakking van het normbesef, de onverschilligheid en tenslotte de onmacht om aan de "normale" eisen te voldoen. (...) De woning ziet er onverzorgd uit. Het is er slordig, alle mogelijke attributen slingeren in de kamer rond, en zindelijkheid is vaak ver te zoeken. Er is onvoldoende of maar juist voldoende meubilair. Als beddengoed gebruikt men voddens. (...) Er is geen enkele orde of regelmaat. Het gezin verzamelt zich niet op bepaalde tijden van de dag voor een gezamenlijke maaltijd, iets wat het gezinsverband kan versterken. Een warme maaltijd krijgt het gezin slechts zelden. Er wordt de gehele dag door gegeten en vooral ook gesnoept. De kinderen worden, wanneer zij honger hebben, met een homp brood de straat opgestuurd. Aan snoep wordt veel geld besteed, zoals ook vader en moeder zelf aan drank en sigaretten veel uitgeven. De kinderen wordt weinig discipline bijgebracht, leiding in de opvoeding ontbreekt totaal. Vaak worden zij totaal verwend. Zij krijgen onevenredig veel zakgeld en iedere spaarzin ontbreekt. (...) In de verwaarloosde woning wordt geen sfeer van huiselijkheid geschapen. (...) De gezinnen leven grotendeels op straat. De hele buurt kent elkaar en men gaat zeer vertrouwelijik met elkaar om, men heeft geen geheimen voor elkaar en de meest intieme onderwerpen worden vrijuit besproken. Men krijgt de indruk, dat de buurtgezelligheid de plaats heeft ingenomen van de huiselijke gezelligheid. (...) De impulsiviteit die tot uiting komt in de onderlinge verhoudingen in de buurt – nú is men de beste vrienden, dan staat men met messen tegenover elkaar – demonstreert zich op alle levensgebieden. Men leeft weinig bewust. Over het algemeen stoort men zich weinig aan maatschappelijke

plichten. De godsdienstplichten worden slechts onregelmatig nagekomen, men gaat naar de kerk als het niet te veel moeite kost en als men de pastoor sympathiek vindt. Heeft men onenigheid met een onderwijzer dan stuurt men de kinderen naar een andere i.c. de openbare school. De zelfde regelmaat ontbreekt in de beroepsuitoefening. Vooral dit laatste is een factor, die de regelmaat van het gezin direct beïnvloedt. (...) Als men zichzelf dan niet meer er uit kan redden, klopt men aan bij officiële instanties, de onmaatschappelijken schamen zich hier in het geheel niet voor. Men parasiteert graag op de gemeenschap en iemand, die hierin geregeld slaagt, wordt een "slimme jongen" genoemd' (KASKI 1955b: 28-30).

Een enkele keer klinkt in de KASKI-rapporten de twijfel door over de geldigheid van de gehanteerde criteria. Bij het onderzoek in de Bredase Bomenbuurt en H. Gerardus Majellaparochie hanteert men zoals gebruikelijk de naleving van kerkelijke plichten als onmaatschappelijkheids criterium, alhoewel men zich ervan bewust is dat 'sociologen uit niet-katolieke kring' in de regel in 'nonobservantie' geen afwijking van het 'algemeen aanvaarde normpatroon' zullen zien (KASKI 1959: 45-46). Onder verwijzing naar Litjens besluit men voorlopig aan dit criterium vast te houden. Uiteindelijk moet men hier toch van terugkomen: onkerkelijkheid blijkt in één van de buurten geen uitzondering, maar eerder regel te zijn.

4 Onmaatschappelijkheid, modernisering en cultuurpessimisme

Opmerkelijk is dat de rapporten van het KASKI, ondanks hun lokale, praktisch-toegepaste invalshoek, een cultuursociologische beschouwing bevatten van de achtergronden van onmaatschappelijkheid, soms in meer algemene zin, soms toegespitst op lokale omstandigheden. Zo wordt de 'groei van de onmaatschappelijkheid' in de gemeente Vlijmen geplaatst tegen de achtergrond van 'de grote eenzijdigheid van het industriële organisme' aldaar. De mandenmakerij heeft hier van oudsher een dominante positie, waardoor de welstand van de gemeente sterk afhankelijk is van deze conjunctuurgevoelige sector. Omschakeling van de ongeschoolde mandenmakers naar industrieel werk blijkt moeilijk. Soms zoekt men een verklaring van de onmaatschappelijkheid in een historische analyse. Zo oppert men de mogelijkheid dat de 'geestelijke verwildering' van de Vlijmense jeugd gevolg is van het feit, dat in de 17e eeuw op last van de Staten van Holland Vlijmen moest worden 'overgegeven' aan de Hervormde Kerk.

'Katholieke geestelijken werden verdreven en zo bleven de Vlijmense katholieken 60 jaar lang verstoken van geestelijke leiding (...). In hoeverre kan dit gebrek aan leiding, vooral bij de jeugd, een zekere geestelijke verwildering in de hand hebben gewerkt?' (KASKI 1955b: 15-17).

Het centrale thema in de cultuursociologische beschouwingen van het KASKI over onmaatschappelijkheid wordt gevormd door het moderniseringsproces. In de op-

vatting van de KASKI-onderzoekers leiden industrialisering en verstedelijking tot het losraken van traditionele banden, aantasting van het besef van normen en zeden, verzakelijking en het losraken van het individu uit de vertrouwde omgeving. Een rapport uit 1955 over onmaatschappelijkheid in een Nijmeegse buurt wordt dan ook als volgt ingeleid:

‘Mede door de industriële ontwikkeling (...) vonden in de laatste twee eeuwen diep ingrijpende veranderingen plaats, die de individuele mens hebben losgemaakt uit de veilige en traditionele banden van zijn vertrouwde, rustige en eng-begrensde samenleving (...) ook de beleving der normen kon er door worden aangetast (...). Dit sluit een gevaar in van een vermindering van normbesef, waardoor mogelijk aan lagere normen een overheersende plaats wordt toegekend’ (KASKI 1955a: 3-4).

De snelle veranderingen die de modernisering met zich meebrengt, vereisen een ‘groot aanpassingsvermogen’ van het gezin. Het ontbreken hiervan ziet men als belangrijkste oorzaak van onmaatschappelijkheid.

‘Aan de veranderende verhoudingen (...) moest het gezin zich steeds meer aanpassen. Voor deze aanpassing is een zekere veerkracht vereist, die lang niet ieder gezin heeft kunnen opbrengen (...). Het onmaatschappelijk karakter wordt verkregen door het onaangepast zijn aan meerdere normen, waardoor het niet meer voldoet aan de in een bepaalde maatschappij als noodzakelijk beschouwde voorwaarden voor de instandhouding en de normale ontwikkeling van het gezin, met als gevolg dat het geregeld in een conflictsituatie komt te verkeren’ (KASKI (1955b: 5).

Het cultuurpessimisme van de KASKI-onderzoekers heeft een gematigd karakter. Het bevat zeker geen pleidooi voor ‘terug naar vroeger’. Vooral in later jaren staan, naast bezorgdheid over de gevolgen van de modernisering, de noodzaak en onvermijdelijkheid centraal van het vinden van nieuwe antwoorden op de eisen van de tijd.

Zo wordt in het onderzoek *Brabantse gezinnen* (KASKI 1963) geconstateerd, dat traditionele richtlijnen en gedragsnormen vervagen. In deze studie probeert men een schets te geven van ‘de worsteling van de brabantse gezinnen om hun verlangen naar een nieuwe cultuur’. Vele traditionele normen hebben ‘haar innerlijke kracht’ verloren. Soms probeert men, aldus de KASKI-auteurs, krampachtig (als een ‘sleur’) vast te houden aan de normen uit het verleden. Vooral de jeugd verzet zich tegen de traditionele regels. In andere gevallen (en hierin zijn de KASKI-onderzoekers vooral geïnteresseerd) is er sprake van ‘een tasten en zoeken naar nieuwe richtlijnen voor gedrag’.

Volgens dit rapport is het noodzakelijk om, in de termen van Giddens (1994), de ontraditionalisering, individualisering en groeiende sociale reflexiviteit te accepteren. Tegelijkertijd dient een aangepaste cultuur te worden ontwikkeld. Daarin moet meer ruimte zijn voor ouders om zelf beslissingen te nemen en normen te stellen.

Het gaat om 'het streven binnen de gemeenschap naar lossere normen, naar het beroep op eigen verantwoordelijkheid, naar overleg boven de dwang vanuit starre normen'. De ontwikkeling van een bevels- naar een onderhandelingshuishouding (De Swaan 1982) wil men echter niet aan het vrije spel der maatschappelijke krachten overlaten. Het is nodig aan dit proces grenzen te stellen. Om geen 'chaos, beeldloosheid en willekeur' te laten ontstaan, moet de overgang van een oude cultuur naar een nieuw 'evenwichtig aangepast cultuurpatroon' van bovenaf worden gestuurd:

'de begeleiding van persoon en gezin door de leiders van de samenleving naar een aangepast cultuurpatroon (dient) met grote prudentie te geschieden. Ook mag de breuk met het verleden niet groter zijn dan nodig is' (KASKI 1963).

Het cultuurpessimisme uit deze publicaties moet ook als gematigd worden beschouwd, omdat het is verbonden met een vorm van 'sociaal interventionisme': de overtuiging dat sociale problemen moeten en kunnen worden opgelost door ingrijpen in maatschappelijke processen. Het gaat daarbij om een ethische plicht. De bestrijding van onmaatschappelijkheid is 'een ereschuld ten opzichte van de onmaatschappelijke gezinnen'. Ondanks deze ethisch-religieuze inspiratie kan de onmaatschappelijkheidsbestrijding niet meer plaatsvinden volgens de oude lijnen van de *charitas*. Een systematischer, meer professionele aanpak is nodig. Men laat zich regelmatig kritisch uit over de activiteiten en deskundigheid van plaatselijke afdelingen van de St. Vincentiusvereniging. Meer heil wordt verwacht van moderne methodieken als gezinswerk en groepswerk (KASKI 1955b: 44-46). Ondanks de bescheiden aanzetten tot professionalisering, blijft het denken over interventie en onmaatschappelijkheidsbestrijding sterk gebonden aan een moraliserende benadering. Juist de combinatie van moraliserend cultuurpessimisme, de overtuiging van de noodzaak van een nieuwe cultuur aangepast aan moderne eisen en het geloof in de oplossing van problemen door sociale interventie, is kenmerkend voor de visie van het KASKI op onmaatschappelijkheid.

De beschreven KASKI-onderzoeken hebben als voornaamste doel ondersteuning van lokale initiatieven tot bestrijding van onmaatschappelijkheid. De rapporten worden daarom vaak afgesloten met aanbevelingen. Meestal bevatten zij een pleidooi voor modernisering en professionalisering van de sociale zorg. In Nijmegen moeten wijkorganen komen op levensbeschouwelijke, bij voorkeur katholieke grondslag. In Helmond moet een betaalde jeugdwerker worden aangesteld. De precieze taken van deze instellingen en beroepskrachten worden echter slechts in vage termen beschreven. In Breda pleit men voor 'vroegtijdige herkenning' door 'persoonlijke waarneming'. In Vlijmen moet men beginnen met

'het versterken van de positieve waarden, die in ieder gezin ook het meest "onmaatschappelijke" in rijke mate aanwezig zijn. Men trede de maatschappelijk

zwakken en zieken met liefde tegemoet, zonder gevoel van superioriteit en zonder de druk van bevoogding te willen vestigen. Men trede daarnaast echter rechtvaardig en streng op, wanneer door iemand fouten worden gemaakt' (KASKI 1955b: 49).

Het meest concreet worden de aanbevelingen bij de vraag of er concentratie van de onmaatschappelijke gezinnen moet plaatsvinden. De gegeven adviezen verschillen per gemeente, waarbij onder meer efficiëntieoverwegingen, de plaatselijke omvang van de onmaatschappelijkheidsproblematiek en bestaande sociale en culturele verhoudingen een rol spelen.

Hoe vaak de plannen ook blijven, de ernst van de problematiek en de noodzaak van ingrijpen staan buiten kijf. Verschillende rapporten besluiten met de opmerking, dat de omvang van de onmaatschappelijkheid eigenlijk nog veel groter is dan met het onderzoek werd aangetoond. Onder veel meer gezinnen is namelijk sprake van 'latente' of 'dreigende onmaatschappelijkheid'. Daarom is naast een curatieve, een preventieve aanpak nodig 'om het voortschrijdend proces van maatschappelijk verval in de kern te stuiten' (KASKI 1955a: 87).

5 Onmaatschappelijkheidsonderzoek Helmond: lokale achtergronden

Op welke wijze passen de onmaatschappelijkheidsonderzoeken bij lokale ontwikkelingen? Wat zijn de plaatselijke effecten van deze studies? Ter beantwoording van deze vragen wordt ingegaan op het omvangrijkste KASKI-onderzoek op dit terrein, de studie in de gemeente Helmond. Hiertoe is gebruikgemaakt van archiefonderzoek bij deze gemeente en gesprekken met enkele betrokkenen, zoals oud-medewerkers van de sociale dienst, oud-wethouders en maatschappelijk werkers die in deze gemeente werkzaam zijn geweest.

Midden jaren vijftig ontstaat in Helmond bij verschillende personen, veelal betrokken bij de sociale zorg vanuit het particulier initiatief, de wens te komen tot een systematischer aanpak in de zorg voor onmaatschappelijken. De belangrijkste pleitbezorger is pater Othmarus. Hij maakt deel uit van de orde der kapucijnen. Deze orde richt zich in Helmond van oudsher op de sociale zorgverlening. Pater Othmarus houdt zich onder meer bezig met maatschappelijk werk, in het bijzonder de geestelijk-hygiënische zorg voor achtergebleven gezinnen en kinderen. Hij is in deze jaren een centrale figuur binnen de sociale zorgverlening in Helmond. Hij constateert midden jaren vijftig, dat het belang van het sociale werk steeds meer is toegenomen:

'Voordien kende men "maatschappelijke zorg", het bemoederen van patiënten die met de samenleving in conflict geraakt waren, een bemoederen dat ten doel had deze mensen aan de samenleving aan te passen. Nadien groeide die zorg stormachtig naar gelang men de diverse noden, die aanwezig waren, ontdekte.'

Steeds meer ontstond 'de noodzaak door te dringen tot de oorzaken van de kwalen van de mensen'. Om deze reden groeit volgens Othmarus de noodzaak tot, wat men nu zou noemen, professionalisering van de hulp. In zijn opvatting moeten verschillende deskundigheden worden betrokken bij het maatschappelijk werk en de sociale hygiëne. Daartoe bepleit hij het instellen van een medisch opvoedkundig bureau (M.O.B.). Bovendien zou in Helmond onderzoek moeten worden ingesteld naar de oorzaken van onmaatschappelijkheid. Men kan niet langer volstaan met de gevoelsmatige aanpak uit het verleden. 'Het maatschappelijk werk dient dit te weten. Op gevoel mag men niet afgaan.'¹

Eind 1955 laten Burgemeester en Wethouders van Helmond zich overtuigen van de noodzaak van een dergelijke studie. Onderzoek kan, aldus B en W, uitgangspunten leveren voor 'een systematische bestrijding van de onmaatschappelijkheid'. Op die wijze kan men komen tot wegen om 'doeltreffend en op de juiste wijze dit euvel (...) der maatschappelijk zwakken, a-socialen en zelfs anti-socialen (...) te kunnen bestrijden'. Vooral de 'organen van Maatschappelijk werk en Geestelijke Volksgezondheid zouden van zo'n onderzoek moeten profiteren.'²

Waarom gaat men in deze jaren in Helmond onmaatschappelijkheid steeds meer als ernstig probleem beschouwen? Naast de behoefte tot professionalisering van de maatschappelijke zorg spelen twee omstandigheden hierbij een rol (vgl. De Regt 1984: 49; Deben: 1988: 140; Van den Heuvel 1993: 170-176). Allereerst krijgt Helmond in deze periode vanwege de sterke uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen in de plaatselijke textielindustrie (opnieuw) te maken met een groeiende migratie van het platteland. In hun gedrag en zeden zouden deze nieuwe inwoners onvoldoende zijn aangepast aan de eisen van fabrieksarbeid en een stedelijke leefomgeving. Pater Othmarus pleit er dan ook voor het onderzoek juist hierop te richten: 'hoe de aanpassing ligt van de buiten-mens, die in een industrie-gemeente een werkkring vindt en in aanraking komt met een fabrieksarbeider.'³ Daarnaast komen in Helmond in deze jaren, zij het eerst nog slechts aarzelend en op beperkte schaal, de krotopruiming en sanering van de binnenstad op gang. Een deel van de betrokken bewoners vertoont een 'woongedrag' dat wordt beschouwd als onaangepast en als belemmering voor herplaatsing elders in de gemeente.

Vanuit de gemeente Helmond wordt vervolgens contact opgenomen met het KASKI. Dit instituut is bereid het onderzoek uit te voeren. Op 31 juli 1956 wordt aan het KASKI opdracht verleend tot het uitvoeren van deze studie.⁴

6 'Immense geestelijke armoede'

Evenals de andere KASKI-onderzoeken naar onmaatschappelijkheid kent ook het rapport over Helmond een uitgebreide analyse van sociale, culturele en economische ontwikkelingen die de onderzochte lokale samenleving heeft doorgemaakt.

Vanuit cultuursociologische optiek wil men zo de maatschappelijke achtergronden van de onmaatschappelijkheid in Helmond in kaart brengen. Deze analyse heeft echter een veel grotere reikwijdte. Men vraagt de aandacht voor de snelle veranderingen die zich in Helmond voordoen en voor de gevolgen die deze (zullen) hebben voor de traditionele verbanden en leefpatronen.

Geconstateerd wordt dat de sociaal-economische structuur van Helmond een geringe differentiatie kent. In 1950 werkt driekwart van de beroepsbevolking in Helmond in de industrie, waarvan tweederde in de textiel. Daarnaast kenmerkt de Helmondse samenleving zich, aldus de auteurs, door drie elementen, namelijk een grote mate van 'sociabiliteit' van de bevolking, een 'grote afstand' tussen verschillende groepen (bedoeld wordt een grote maatschappelijke ongelijkheid) en daarmee verbonden traditionele gezagsverhoudingen en een geringe 'culturele en maatschappelijke differentiatie'. Dit laatste wordt geïllustreerd aan de hand van de sportbeoefening. De (wat men tegenwoordig zou noemen) culturele armoede van Helmond zou blijken uit de eenzijdige sportbeoefening aldaar. Slechts het voetbal heeft zich hier ontwikkeld als belangrijke vorm van vrijetijdsbesteding. Nergens in Nederland zou de participatie aan deze tak van sport zo hoog liggen als hier. Tegelijk zijn andere vormen van sportbeoefening nauwelijks van de grond gekomen (KASKI 1957: 20-30).

In de ogen van de KASKI-onderzoekers wordt het maatschappelijk leven in Helmond beheerst door een 'traditionele levensstijl'. Het is duidelijk, aldus het rapport, dat deze levensstijl aan 'slijtage' onderhevig is. Een deel van de bevolking tracht een 'traditioneel samenlevingsideaal' te voeren, dat niet meer past bij 'een zich snel wijzigend samenlevingsbeeld'. Er ontbreekt een consistent geheel van normen en waarden aangepast aan de veranderde en veranderende samenleving. In Helmond is nog wel sprake van een hoge kerkelijkheid, maar, laat men verontrust weten, dit berust slechts op schijn. In feite is er sprake van een proces van 'neergang'. Achter de 'uiterlijke façade' gaat 'een immense geestelijke armoede schuil, evenals konformisme, formalisme en materialisme' (KASKI 1957: 36-37, 66). Onder de oppervlakte van economische bloei, volledige werkgelegenheid en het georganiseerde leven binnen de zuil dienen zich de veranderingen aan, hetgeen zou leiden tot een 'innerlijke gespletenheid van het cultuurpatroon'. De als onvermijdelijk ervaren modernisering wordt gevreesd vanwege de ontbindende en demoraliserende gevolgen. Tegelijk pleit men ervoor de tijd niet stil te willen zetten en niet te vluchten in een traditionele levensstijl.

De onmaatschappelijkheid wordt ook in dit rapport primair toegeschreven aan de onder de oppervlakte van 'stagnatie en stilstand' toch 'onvermijdelijk voortzettende modernisering'. In deze opvatting staat het KASKI niet alleen. In een vrijwel gelijktijdig verschijnend rapport over Helmond van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, constateert men moeilijkheden als gevolg van de in de naoorlogse jaren 'snel evoluerende cultuurpatronen' in Helmond:

‘In het geforceerde proces van maatschappelijke emancipatie blijven bepaalde bevolkingsgroepen vergaard in de oude buurten van fabriekswoningen achter: zwak-socialen en de onmaatschappelijken’ (Luyten 1957: 11-12).

De bezorgdheid over de gevolgen van de voortschrijdende modernisering concentreert zich in het KASKI-onderzoek over de onmaatschappelijkheid vooral op de vrijetijdsbesteding. Daarom wordt in 1960 door de gemeente Helmond aan het KASKI opdracht gegeven tot een nieuw onderzoek, nu geheel gericht op het vrijetijdsprobleem.

In het verslag van dit onderzoek, dat verschijnt in 1962, komt de zorg over de gevolgen van de veranderingen in de Helmondse samenleving nog sterker naar voren. Stands- en parochiegebonden activiteiten hebben plaatsgemaakt voor café, bar, cafetaria, bioscoop en grammofoonplaten, waaruit men ‘naar believen kan putten’. Men heeft voor de ‘vrije tijd aanzienlijk meer keuzemogelijkheden’. Traditionele normen bieden hierbij slechts in beperkte mate richtlijnen. Ieder voor zich moet ‘de functie van de vrije tijd voor de eigen persoonlijkheid (...) ontdekken’. De invulling van de vrijetijdsbesteding is een

‘persoonlijk te verantwoorden keuze (...), waarbij tradities en gewoonten die voortgekomen zijn uit een oudere situatie van de samenleving zo niet losgelaten dan toch gerelativeerd en kritisch gezien moeten worden’.

Men vreest voor geestelijke leegheid en ontbinding bij het zonder meer gebruikmaken van de nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding. Nieuwe mogelijkheden moeten daarom worden aangereikt,

‘wil de persoon geestelijk gezond en veerkrachtig blijven, en wil de helmondse samenleving haar materiële cultuur (welvaart, industrie, woningbouw) geschraagd zien door een innerlijke geestelijk-intellektuele cultuur’.

Het genieten van de welvaart moet binnen, in moreel en zedelijk opzicht, acceptabele kaders blijven en mag niet resulteren in een nieuwe verwildering. Immers: ‘Welvaart zonder persoonlijke cultuur leidt tot barbarisme.’ De keuzes rond de vrije tijd, hoe persoonlijk ook, kan men niet geheel overlaten aan de mensen zelf. Het ‘ontdekken van de vrije tijd als levensfunctie’ is zeker een kwestie van zelfopvoeding, maar daarbij is leiding nodig. Een belangrijke rol wordt daarbij toegekend aan de geestelijkheid, die ‘bij alle beleid voor de vrije tijdsbesteding betrokken moet worden’ (KASKI 1962: 9-14, 61-62).

De zorgen over de ontbindende gevolgen van het verdwijnen van de oude kaders en over de opkomst van nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding richten zich in Helmond vooral op de jeugd, een gebruikelijk patroon in Nederland in deze jaren (Righart 1995: 129-146; Abma 1990; Meijers en Du Bois-Reymond 1987). Men vreest voor demoralisering, geestelijke armoede en egoïsme onder jongeren. Vooral de opstelling van ouders kan hieraan een bijdrage leveren. Zij

tonen vaak te weinig belangstelling voor het doen en laten van hun opgroeiende kinderen. Ouders geven niet alleen te weinig leiding, maar schieten ook in de voorlichting tekort. Tegelijk wijst men op de schadelijke uitwerking van bepaalde, nauwelijks te tolereren horecagelegenheden binnen de gemeentegrenzen. In het KASKI-rapport wordt met instemming de zienswijze van de Helmondse Stedelijke Jeugdcommissie aangehaald.

'Een groot deel van de helmondse jeugd leeft in een geestelijk vacuüm tengevolge van onvoldoende voorlichting en leiding in het gezin. Hierdoor is zij genoodzaakt een eigen weg te volgen, wat mede tot gevolg heeft dat zij zich steeds minder gelegen laat liggen aan de ander. Het feit dat gelegenheden als "het tentje van X" mogen blijven bestaan werkt er hard aan mee dat de jeugd demoraliseert' (KASKI 1962: 53).

De grootste zorg betreft de gevolgen van toenemende vrijheid, groeiende vrijetijds-mogelijkheden en afnemend gezag voor de arbeidersjeugd. De 'werkende jeugd' wenst zich niet meer te binden aan toezicht of leiding door volwassenen en laat zich niet langer opvangen in het georganiseerde verenigingsleven. Men spreekt van een 'ongrijpbare jeugd', die een 'wantrouwende houding' heeft tegenover de bedoelingen van volwassenen. Deze jeugd is het liefste onder elkaar

'op plaatsen waar zij geen inmenging van de volwassene behoeft te vrezen. Hier- van getuigen het straatbeeld in de avonduren, en tijdens de weekends, alsmede de door deze jeugd druk beklante cafetaria's en bars'.

Deze verschijnselen zijn bij een deel van de Helmondse jeugd zo sterk en veront- rustend, dat men spreekt van 'massa-geest, lui-lakkerij, egoïsme en gebrek aan soci-aal gevoel' (KASKI 1962: 54).

In dit rapport zoekt men antwoorden op deze verontrustende jeugdverschijnse- len. Voorzichtig wordt aangegeven dat een star teruggrijpen op oude tradities en gezagsverhoudingen niet meer mogelijk is. Men kan de ontwikkeling echter ook niet haar gang laten gaan. Het antwoord dient te worden gevonden in nieuwe ('ge- durfde, originele, experimentele, dynamische en niet verstarrende') vormen van leidinggeven aan de jeugd, aangepast aan de eisen van de moderne tijd. Men pleit voor het aantrekken van een 'betaalde deskundige kracht'. De investering in (pro- fessioneel) jeugdwerk zal zeker lonen en uiteindelijk bijdragen aan 'de opbouw van een krachtige en gezonde gemeenschap' (KASKI 1962: 58).

Ook in dit onderzoek wordt veel aandacht besteed aan het vaststellen van 'de omvang, de aard en de frekwentie van het maatschappelijk afglijdingsproces' (KASKI 1957: 1-2). Gebruikmakend van de onmaatschappelijkheidscriteria van Litjens, vermeldt het rapport, met gevoel voor exactheid, dat de gemeente Hel- mond 349 onmaatschappelijke gezinnen kent. Dit vormt ongeveer 4% van het tota- le aantal gezinnen in Helmond.

7 Prudent beleid en deskundig controlesysteem

De vraag hoe de onmaatschappelijkheid in Helmond te bestrijden, krijgt in het KASKI-rapport uitgebreid aandacht. De kern van de problematiek bestaat volgens de onderzoekers uit 'het ontbreken van een consistent aan de veranderende en veranderde samenlevingsstructuur aangepast geheel van sociale normen'. Vooral voor die groepen is dit een probleem 'die door historische omstandigheden, door woon-omgeving en/of psychische structuur zich reeds moeilijk aanpassen aan een algemeen normencomplex'. Daarom acht men het van groot belang, dat in Helmond het initiatief is genomen tot een 'integraal zielzorgplan'. Dit zou de 'Kerk van heden' een plaats kunnen geven in 'de wereld van morgen' en haar 'gidsende functie' (weer) tot leven brengen. In aansluiting hierop moet voor de 'profane sector van het maatschappelijk leven' worden gekomen tot een 'sociaal plan', waarin 'de aanpassing van de sociale spelregels en normen aan de groeiende, nieuwe maatschappelijke structuur' centraal staat.

Daarnaast doet men aanbeveling tot 'preventieve en kuratieve' maatregelen. Ter bestrijding van 'kulturele onmaatschappelijkheid' moet pedagogische en huishoudelijke voorlichting worden opgezet. Bovendien is het nodig de woonsituatie te verbeteren en in het kader van de stedenbouw voldoende ruimte te scheppen voor vrijetijdsbesteding. In een vertrouwelijke bijlage bij het rapport wordt geconstateerd, dat veel van de oudere volkswoningen in Helmond niet meer voldoen aan moderne 'maatschappelijk-hygiënische eisen'. De omstandigheden in de nieuwbouwwijken zijn wat dat betreft aanmerkelijk beter. Toch moet er, aldus de onderzoekers, rekening mee worden gehouden dat het nog geruime tijd kan duren 'vooraleer de Helmondse bevolking in haar woonzeden en woonwensen is aangepast aan de moderne stedelijke bouwwijze' (KASKI 1957: bijlage). Men is voorstander van

'koncentratie van tenminste die onmaatschappelijke gezinnen, die door een complex van achtergronden en de hoge graad van hun zowel materiële als ethische onmaatschappelijkheid een intensieve bemoeiing behoeven'.

Voor deze strategie pleit dat in Helmond vanwege 'sterke organische bindingen' de onmaatschappelijken toch al de neiging vertonen bij elkaar in de buurt te wonen. Uit efficiëntieoverwegingen is concentratie van 'tenminste de ergste gevallen aan te bevelen'. Men realiseert zich dat concentratie nadelen kan hebben. Er wordt echter op vertrouwd dat 'door een prudent beleid in dezen de sociaal-psychologische spanningen, welke aan de concentratie inherent kunnen zijn, voorkomen worden'. Onderdeel daarvan, aldus het KASKI, moet een 'deskundig opgezet controle-systeem' zijn waarmee de onmaatschappelijke gezinnen kunnen worden opgevoed tot 'betere woonhygiëne'. Daarmee kan worden voorkomen dat na verhuizing uit een leeggekommen krot, de nieuwe woning binnen afzienbare tijd

ook weer 'in een staat van verval' zal verkeren.

Voor de oplossing van 'onmaatschappelijk gedrag in de etisch-religieuze levenssfeer' wordt intensieve bemoeienis met het gezin noodzakelijk geacht. Opvoeding tot 'hernieuwd normbesef en tot persoonlijke en sociale verantwoordelijkheid' is daarbij het uitgangspunt. Zielzorger en maatschappelijk werker moeten door regelmatig huisbezoek het vertrouwen winnen en ouders morele steun bieden bij hun moeilijkheden. Specialistische hulp, bijvoorbeeld door een M.O.B., is daarbij noodzakelijk. Vooral 'verantwoorde vrijetijdsbesteding' van de jeugd moet worden bevorderd. De arbeidende jeugd loopt anders het gevaar in 'het maatschappelijk afglijdingsproces' te worden betrokken. Begeleiding van de overgang van school naar bedrijfsleven is nodig, 'uiteraard niet alleen ter preventie van excessen op het gebied der beroepsuitoefening doch mede ter bereiking van een gaaf – maatschappelijk en geestelijk – rijpingsproces'. Mater Amabilis en Levensscholen kunnen daarbij een belangrijke bijdrage leveren (KASKI 1957: 66-73).

8 Van milieumissie naar welzijnswerk

De voorstellen van het KASKI getuigen achteraf van een verrassend groot vertrouwen in de mogelijkheden van maatschappelijke sturing en een naar het lijkt onbegrensd optimisme over oplossing van het onmaatschappelijkheidsvraagstuk. Het denken over onmaatschappelijkheid en de oplossing daarvan past dan ook in het door het KASKI onderschreven doelgerichte streven naar modernisering van de Helmondse samenleving. Toch bleven de plannen van het KASKI voor onmaatschappelijkheidsbestrijding tamelijk vaag.

In september 1957 wordt het verslag van het onmaatschappelijkheidsonderzoek aangeboden aan B en W van Helmond. Van verschillende kanten wordt de noodzaak van een 'nieuwe aanpak' van de onmaatschappelijkheid erkend. Men deelt de verontrusting van het KASKI en de wijze waarop in het rapport de problematiek is gethematiseerd. De vraag blijft echter hoe de nieuwe aanpak er uit moet zien. Daarom verzoeken B en W pater Othmarus een notitie te schrijven ter verdere uitwerking van de plannen.⁵ Hierin pleit hij voor samenwerking tussen verschillende instellingen voor sociale zorg en geestelijke hygiëne op basis van een 'sociologische planning'. Ook zijn voorstellen blijven echter vaag. Een concrete invulling blijft achterwege.

Naar aanleiding van het KASKI-rapport wordt in april 1958 een conferentie georganiseerd. Aanwezig zijn, behalve de auteurs van het rapport, vooraanstaande vertegenwoordigers van gemeente, instellingen voor sociale zorg en katholieke kerk uit Helmond. Eén van de betrokken KASKI-onderzoekers opent de bijeenkomst met een toelichting op de onderzoeksuitkomsten. Hij constateert allereerst de noodzaak van 'bezinning op het normenbesef'. Dit raakt de hele bevolking, en vooral de jeugd. Daartoe moet een 'milieumissie' worden uitgewerkt. Daarnaast

dient de 'apparatuur' (men zou nu zeggen, sociaal-culturele voorzieningen) te worden versterkt.

In hun reactie blijken de aanwezigen de toon van de KASKI-voorstellen te kunnen delen. Eén van de kerkelijke vertegenwoordigers, deken Van Haaren, wijst er wel op dat men in het streven naar vernieuwing niet te hard van stapel moet lopen: 'de bezinning op het zg. normbesef vraagt vooral wijsheid. Zo gauw worden oude normen opgeruimd, maar men haalt ze nog niet terug.' Pater Othmarus constateert dat het aankomt op

'mentaliteitsverandering. Er moet meer normbesef groeien. Op papier is het allemaal zo mooi, doch zo moeilijk in de praktijk uit te werken. Er wordt te veel door de werkers, die ervoor staan, verknoeid.'

De uiteindelijke conclusie van de bijeenkomst is echter, dat het KASKI-rapport geen concreet antwoord geeft op de vraag wat er met de 'zwak-sociale gezinnen' in Helmond moet gebeuren.

Omdat men er niet uit lijkt te komen, besluit men dat een inventarisatie van de in Helmond beschikbare en gewenste 'apparatuur' (accommodaties) wenselijk is. Verschillende keren wordt overleg gevoerd met het ministerie van Maatschappelijk Werk om geld te krijgen voor een dergelijke inventarisatie. Het ministerie blijkt in januari 1959 de Helmondse opvattingen echter niet te delen. Men is van oordeel dat daarin aan de problematiek van onmaatschappelijkheid een te centrale plaats wordt gegeven. Het zou onverstandig zijn, zo menen de Haagse ambtenaren, 'de samenleving vanuit de gezichtshoek van de onmaatschappelijkheidsbestrijding te benaderen'.

Om het inventariserend onderzoek toch nog te redden, wordt door vertegenwoordigers van het particulier initiatief in een vervolgoverleg met het departement het Helmondse standpunt bijgesteld. Het zou niet primair gaan om bestrijding van onmaatschappelijkheid. De voorgestelde werkwijze zou zich daarentegen richten op 'het afglijdingsproces, van de mens in zijn totale levensgang'. Ook nadat deze opvatting in een nota⁶ nader is uitgewerkt (waarbij men sterk leunt op het KASKI-rapport), blijkt het ministerie in november 1959 niet bereid nieuw onderzoek in Helmond te subsidiëren.

Daarmee dreigt de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Helmond van de agenda te verdwijnen. Mogelijk om deze reden doet de Katholieke Vereniging van Maatschappelijk Werkers Dr. Ariëns, afdeling Helmond, in december 1959 een dringend beroep op het gemeentebestuur tot 'concrete therapeutische maatregelen' ter bestrijding van de onmaatschappelijkheid. De brief is ondertekend door personen die al in andere hoedanigheid bij de ontwikkeling van de plannen waren betrokken. Men bepleit onder meer de oprichting van een Sociaal-Plan Commissie, ondersteund door een 'sociologisch-planologisch geschoolde functionaris, die op verantwoorde wijze deze coördinatie en continuïteit van therapeutische activiteiten

kan trachten te verwezenlijken'. Verbetering van de woonsituatie is nodig in niet alleen 'technisch-stedebouwkundige', maar ook sociale zin. Aanstelling van een 'woninginspectrice' voor controle op 'woonhygiëne' is gewenst. Deze poging om B en W alsnog te overtuigen middelen ter beschikking te stellen voor een nieuwe aanpak in de onmaatschappelijkheidsbestrijding, lijkt echter geen effect te hebben gehad. De wethouder H.F. van Ekert zegt weliswaar nog toe de voorstellen te zullen bestuderen, maar de eerstkomende jaren worden op dit terrein geen nieuwe initiatieven meer genomen.

Ondanks alle inspanningen en bezorgdheid die dit thema nog steeds oproept, is de onmaatschappelijkheid in Helmond daarmee tot het midden van de jaren zestig uit de politieke en bestuurlijke aandacht verdwenen. De belangrijkste reden was het ontbreken van concrete voorstellen tot een aanpak. De oorspronkelijke aanbevelingen van het KASKI waren vaag. Vervolgens slaagt men er in Helmond evenmin in tot een concrete uitwerking te komen. Daarnaast lijkt het waarschijnlijk dat begin jaren zestig het gemeentebestuur van Helmond niet meer zo'n hoge prioriteit geeft aan deze thematiek. De gemeente is uiteindelijk, evenals het ministerie, niet bereid geld ter beschikking te stellen voor een inventarisatie of enige andere activiteit.

Het duurt tot 1964 voordat de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Helmond weer op de agenda komt en er opnieuw pogingen worden gedaan tot vernieuwing en uitbreiding van de zorg voor onmaatschappelijke gezinnen. Vanuit het gemeentebestuur wordt er dan op gewezen, dat de enige oplossing voor 'dit voor Helmond zeer erge probleem' gelegen is in 'opheffende zorg voor de onaangepaste gezinnen als genezing'.⁷ Opnieuw wordt voortgebouwd op het KASKI-rapport uit 1957. Voor het eerst worden voorstellen nu concreet. De aanleiding voor de hernieuwde aandacht en de reden dat men nu wel concreet kan worden, zijn gelegen in het feit dat voorzieningen en activiteiten op dit terrein nu gefinancierd kunnen worden uit landelijke middelen. De komst van de rijkssubsidieregelingen voor het Bijzondere Gezins- en Wijkwerk en voor het Buurtwerk doorbreken de op lokaal niveau heersende impasse.

Paradoxaal genoeg komt aan de onmaatschappelijkheidsbestrijding vrijwel direct een einde vanaf het moment dat er eindelijk middelen zijn om deze concreet gestalte te geven. Ook in Helmond gaat men vanaf 1965 de term 'onmaatschappelijken' vermijden. Minder afkeurende begrippen als 'andersmaatschappelijken' en 'probleemgezinnen' krijgen de voorkeur, omdat deze zich beter verdragen met de professionalisering van het werk en met het groeiende sociaal-egalitaire ethos. De dominante moraal tegenover maatschappelijke onaangepastheid verliest in korte tijd haar vanzelfsprekendheid. Het zich in hoog tempo ontwikkelend welzijnswerk vervangt de bevoogding en morele opvoeding van onmaatschappelijken door een denk- en werkwijze, waarin het werk met 'kansarmen' op andere wijze gelegiti-

meerd wordt (vgl. De Regt 1986). In 1968 worden twee sociaal-cultureel werkers aangesteld in een nieuwbouwwijk in Helmond-Noord, waar men een nieuwe concentratie van 'andersmaatschappelijken' vreest. Eén van hun eerste stappen bestaat uit een enquête onder bewoners naar hun behoefte en wensen tot vrijetijdsactiviteiten.⁸ Enkele jaren daarvoor zou dit ondenkbaar zijn geweest. In het eerdere denken over onmaatschappelijkheid ging men uit van een hiërarchische relatie waarbij niet wensen en behoeften, maar bewaking van moraal, opvoeding en verheffing de uitgangspunten vormden.

9 Onderzoek en praktijk: vertaling naar twee kanten

In de naoorlogse jaren kreeg onderzoek steeds meer tot taak een onderbouwing te leveren voor een groeiend aantal sociale interventies. Deels maakten deze interventies onderdeel uit van een disciplinerings- en beschavingsoffensief gericht op een in omvang beperkte categorie in de samenleving die niet voldeed aan de dominante moraal. Voor een deel ging het echter om het ondervangen van meer algemene ('ontbindende en demoraliserende') gevolgen van de voortschrijdende modernisering. Onderzoekers zoals van het KASKI hadden daarbij niet alleen de rol van neutrale technicus of expert, die van buitenaf hulpmiddelen voor sociale interventie bedacht, ontwikkelde en aanreikte aan lokale partijen. Voor een belangrijk deel steunde dit onderzoek op lokaal reeds beschikbare kennis, inzichten en opvattingen. Kennis over onmaatschappelijke gezinnen werd verzameld door de 'indirecte methode', dat wil zeggen via hulpverleners en lokale sleutelpersonen die met de betreffende gezinnen in aanraking kwamen. De informatie over het moderniseringsproces van de gemeente Helmond was voor een belangrijk deel afkomstig van plaatselijke informanten. Het onderzoek naar de vrijetijdsbesteding in Helmond was geheel gebaseerd op groepsgesprekken met vertegenwoordigers van de Helmondse Culturele Adviescommissie, Sportraad, Stedelijke Jeugdcommissie en leden van parochiële gespreksgroepen.

De bijdrage van de onderzoekers bestond deels uit het systematiseren van lokaal reeds aanwezige informatie en het (her)formuleren van plaatselijk vaak reeds aanwezige opvattingen. Een interpretatiekader werd geboden voor huidige en toekomstige regionale ontwikkelingen. Daarbij steunde men op een algemene visie op modernisering en haar gevolgen, die werd uitgewerkt naar plaatselijke omstandigheden.

Eerder is er onder meer door Snel (1996) op gewezen, dat de relatie tussen onderzoek en praktijk niet moet worden beschouwd als een eenzijdig-instrumentele verhouding. De praktijk is geen passieve ontvanger van wetenschappelijke informatie. Informatie en inzichten uit onderzoek worden door de praktijk actief geselecteerd en vertaald en zo ingepast binnen bestaande kaders. Het voorgaande levert een belangrijke aanvulling op dit 'vertalingsmodel' van de relatie onderzoek-prak-

tijk. Niet alleen vertaalt de praktijk onderzoeksgegevens. Tegelijk bestaat de rol van onderzoek voor een belangrijk deel uit het vertalen, systematiseren en uitwerken van in de praktijk reeds aanwezige kennis en opvattingen. De vertaling in de relatie tussen wetenschap en praktijk vindt bij dit type onderzoek blijkbaar in twee richtingen plaats.

10 Sociologie, sociale diagnostiek, cultuurpessimisme

Niet zozeer een proeve van sociologie, maar eerder een vorm van sociale diagnostiek, zo luidt in 1953 de kritiek van Van Doorn op het proefschrift van Litjens over onmaatschappelijkheid in Maastricht. In veel opzichten zijn de KASKI-onderzoeken opgezet volgens het voorbeeld dat Litjens met zijn studie ontwikkelde. In hoeverre geldt de conclusie van Van Doorn dan ook hiervoor?

Al in de jaren zestig wordt herhaaldelijk geconstateerd, dat het wetenschappelijk niveau van de Nederlandse onderzoeken naar onmaatschappelijkheid tamelijk laag is. De gehanteerde begrippen zijn vaag, de analyses vaak eenzijdig, onderzoek en theorie blinken niet uit door een briljant karakter, aldus bijvoorbeeld Koopmans (1962). Ook voor de onderzoeken van het KASKI moet achteraf worden geconstateerd, dat ze van een beperkt wetenschappelijk kaliber zijn. Daarbij moet overigens in ogenschouw worden genomen dat deze onderzoeken zich meer richten op lokaal-praktische, dan op wetenschappelijke doelen.

Toch kan Van Doorns conclusie niet zonder meer worden overgenomen. Een groot deel van de KASKI-studies bestaat inderdaad uit een oppervlakkige, normatieve beschrijving (men zou kunnen zeggen: sociale diagnostiek). Daarnaast bevatten ze echter ook een vaak omvangrijke beschouwing met een (in vergelijking met veel huidig beleidsonderzoek) expliciet sociologisch gehalte. Daarbij wordt ingegaan op achtergronden van onmaatschappelijkheid, vooral gelokaliseerd in het moderniseringsproces. In deze cultuursociologische bespiegelingen worden de grenzen van het thema onmaatschappelijkheid ruimschoots overschreden.

Beoordeling van deze onderzoeken is zo lastig, omdat deze rapporten voor verschillende publieken werden geschreven. Enerzijds richtte men zich op de wereld van medesociologen, voor het grootste deel buiten de eigen zuil. Anderzijds richtte men zich op een katholieke achterban, die vaak vasthield aan traditionele uitgangspunten en waarvoor sociaal-wetenschappelijk onderzoek soms op zich al een hele stap was. Daarom probeerden de onderzoekers van het KASKI, zoals Gastelaars (1985: 144-145) het omschrijft, met 'vaak voorzichtig-feitelijke stellingnames de verstarde verzuilde verhoudingen geleidelijk open te breken'. Voor zich 'modern' noemende medesociologen buiten de katholieke zuil, waren de nuances tussen een voorzichtige modernisering vanuit een gematigd cultuurpessimistische visie en een vasthouden aan een traditionele roomse moraal, echter moeilijk te zien, mogelijk ook gewoonweg te veel gevraagd.

11 Effecten van onmaatschappelijkheidsonderzoek

Over de praktische betekenis van het onderzoek naar onmaatschappelijkheid zijn twee lijnrecht tegenover elkaar staande visies mogelijk. De eerste is verwoord door Gastelaars (1985: 155). In haar ogen is het Nederlands onmaatschappelijkheidsonderzoek

‘een van de weinige sociologische onderzoeksvormen die daadwerkelijk als onmiddellijk beleidsrelevant gekarakteriseerd kunnen worden. (...) Het vormde een gewaardeerd onderdeel van het plaatselijke onmaatschappelijken-werk.’

Volgens de tweede opvatting, onder anderen verwoord door Snel (1996), is de concrete invloed van sociologische kennis en ideeën op de praktijk van de zorg gering. Voorzover sociaal-wetenschappelijk onderzoek invloed heeft, zou deze een meer diffuus karakter hebben en lokaal pas in geleidelijke verschuivingen zichtbaar worden (vgl. Korsten 1983; Hutjes en Cuisinier 1982).

De hier gegeven analyse bevestigt deels deze laatste opvatting. In directe zin is de invloed van het KASKI-onderzoek op de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Helmond buitengewoon gering geweest. In indirecte zin heeft het onderzoek echter grote invloed gehad. Deze indirecte invloed heeft niet betrekking op het eigenlijke onderwerp van onderzoek, de onmaatschappelijkheid, maar op het veel bredere thema van de modernisering van de (lokale) samenleving. De boodschap van het KASKI was daarbij driedelig. Ten eerste luidde de diagnose dat de modernisering (i.c. van Helmond) stagneerde. Daarnaast wees men op de negatieve gevolgen van de modernisering voor de traditionele leefpatronen en bindingen. Bovendien werd telkens weer de noodzaak benadrukt van het aanvaarden van de eisen van de moderne samenleving: teruggrijpen op traditionele oplossingen uit het verleden kan niet meer. Om uit dit dilemma te komen, probeerde men een moreel getint antwoord te formuleren op de ontbindingsverschijnselen die de vooruitgang met zich meebrengt, daarbij zoveel mogelijk voortbouwend op bestaande sociale kaders. Zo trachtten de KASKI-auteurs voorzichtig, stapje voor stapje, een brug te slaan tussen het oude, vertrouwde en de eisen van de nieuwe tijd. Daarmee leverden zij een interpretatiekader en legitimatie voor de modernisering, die door steeds bredere lokale kringen als acceptabel en onvermijdelijk zou worden gezien.

Juist deze moreel geïnspireerde, abstractere cultuursociologische beschouwing is blijven hangen en heeft aantoonbare sporen achter gelaten. Na de vrij abrupte overgang van de moraliserende, bevoogdende bemoeienis met onmaatschappelijke gezinnen naar het moderne welzijnswerk, doet het KASKI-onderzoek uit 1957 voor wat betreft het eigenlijke onderwerp onmaatschappelijkheid, al snel gedateerd aan. Echter, nog lang wordt in beleidsnota's en rapporten verwezen naar de cultuursociologische analyse (uit datzelfde rapport) van de ontwikkelingen in de Hel-

mondse samenleving. Telkens grijpt men terug op de KASKI-diagnose van de stagnerende, maar toch onvermijdelijke modernisering met haar mogelijk ontbindende gevolgen. Soms wordt de KASKI-analyse uit 1957 gewoonweg herhaald, alsof het een noodzakelijk ritueel is. Dit geldt bijvoorbeeld voor twee in 1968 en 1972 gepubliceerde rapporten van respectievelijk door B en W van Helmond en de minister van Economische Zaken ingestelde werkgroepen.⁹ Beide rapporten bevatten een uitgebreide analyse van de economische, sociaal-culturele en stedenbouwkundige achterstand die in Helmond dan inmiddels zichtbaar is. Zij steunen in hun analyse in belangrijke mate expliciet op het KASKI-rapport uit 1957. Beide rapporten bevatten een programma tot verdere modernisering van de gemeente Helmond en vormen de grondslag voor omvangrijke subsidiestromen van het rijk naar deze regio in het kader van de investeringspremieregeling en tot aanwijzing van Helmond midden jaren zeventig tot een zogenaamde groeiestad. In deze rapporten wordt het door het KASKI geformuleerde moderniseringsstreven nader geconcretiseerd. Drie elementen springen eruit, namelijk

- de vernieuwing van de binnenstad (afbraak van krotten, verbeteren infrastructuur/toegankelijkheid en de zogenaamde city-vorming);
- het openbreken van het besloten bestuurlijke klimaat in deze gemeente; en
- de, zeker in eerste instantie weinig succesvolle, pogingen tot omschakeling van een centrum van traditionele textielnijverheid naar een gemoderniseerde economie door het aantrekken van nieuwe industrie, later ook van op dienstverlening gerichte bedrijven.

Op deze wijze heeft het KASKI-onderzoek over onmaatschappelijkheid het raamwerk geleverd voor het doelgerichte moderniseringsstreven in Helmond in later jaren, in economisch, sociaal en stedenbouwkundig opzicht. Ondanks de ambivalente opstelling tegenover het moderniseringsproces, is zo door de KASKI-onderzoeken bijgedragen aan een doorbraak van traditionele verhoudingen en patronen. Daarmee werden effecten bereikt die, gewild én ongewild, veel verder gingen dan de bestrijding van de onmaatschappelijkheid. Het onmaatschappelijkheidsprobleem werd zo de noemer waarop de lokale verzorgingsstaat zich verder kon ontwikkelen. Daarmee werd een ontwikkeling gestimuleerd die door de onderzoekers van het KASKI vermoedelijk niet werd voorzien, en hoogst waarschijnlijk in veel opzichten door hen ook niet als wenselijk werd beschouwd. Het openbreken van de lokale samenleving, de professionalisering van de sociale interventie, het benadrukken van de eigen keuze van de mensen in hun gezinsleven en vrijetijdsbesteding droegen op wat langere termijn de kiem in zich van een proces van deconfessionalisering. Het streven naar modernisering van de lokale samenleving met behulp van onderzoek krijgt, zo moet achteraf worden geconstateerd, een eigen logica en ratio, waarin de onbedoelde effecten van die modernisering steeds zwaarder gaan wegen. Deze ontwikkeling kan worden beschouwd als voorbeeld van wat

Beck (1993) later noemt de omslag van een proces van eenvoudige modernisering naar een reflexieve modernisering.

12 Slot

Voor de hier beschreven periode maakt Gastelaars onderscheid tussen twee elkaar in de tijd opvolgende 'bedrijfsstijlen' binnen de naoorlogse Nederlandse sociologie. Tussen 1945 en 1955 zou de 'cultuursociologische problematiek' hebben overheerst. Tussen 1955 en 1968 zou de zogenaamde moderne sociologie deze dominante positie hebben overgenomen. Kenmerkend voor de cultuursociologische optiek (waartoe ook het onderzoek van het KASKI wordt gerekend) zou het belang zijn, dat wordt toegekend aan het behoud van traditionele zeden en waarden en van huwelijk en gezin tegen de desintegreernde werking in van de modernisering. De moderne sociologie vormde mede een reactie op deze nadruk op goede zeden en gezin. Het was een poging tot een meer wetenschappelijke en neutrale benadering. De onrust over de gevolgen van modernisering werd daarbij niet gedeeld. Gastelaars (1985: 236) meent echter dat de belangrijkste bijdrage van de moderne sociologen toch een sterke morele component kende en vooral bestond uit een 'nieuw soort aanpassingsmoraal': 'Hun werk bleek (...) specifiek bruikbaar voor de culturele modernisering.'

Het onderscheid tussen deze twee stijlen van sociologiebeoefening is eerder op inhoudelijke gronden als te strikt bekritiseerd door Jonker (1988: 107-109). Ook op grond van de hier geschetste inbedding van het onderzoek in lokale verhoudingen en de effecten van het onderzoek op het moderniseringsproces, moet dit onderscheid als onhoudbaar worden beschouwd. De KASKI-onderzoeken naar onmaatschappelijkheid kenmerkten zich juist door én een cultuurpessimistische visie op de gevolgen van modernisering én een sterk geloof in modernisering van de (lokale) samenleving. Er is dan ook geen reden om juist het werk van de 'moderne sociologen' te beschouwen als 'specifiek bruikbaar' voor de modernisering, zoals Gastelaars meent. Vermoedelijk juist omdat de onderzoekers van het KASKI zich zo sterk bekommerden om traditionele verbanden en waarden uit de eigen zuil, kon hun invloed op de modernisering zo groot worden. Het onderscheid tussen traditionele cultuursociologie en een moderne stijl van sociologiebeoefening schiet ook in dit opzicht tekort.

Beter dan met de tweedeling van Gastelaars lijkt de positie van het katholiek onmaatschappelijkheidsonderzoek te typeren met het door Van Vegchel (1995: 68-91) gehanteerde begrip 'beheerste modernisering'. Volgens dit ideaal zouden de gevreesde ontbindende gevolgen van de als onvermijdelijk beschouwde modernisering door gerichte interventies zijn te beheersen. Dit ideaal werd in de jaren vijftig en zestig vooral door sociologen onder woorden gebracht. Het bevatte elementen van beide door Gastelaars onderscheiden stijlen, zowel de cultuurpessimisti-

sche zorg over de teloorgang van traditionele verbanden en zeden, als het vertrouwen in modernisering en interventie ter ondersteuning en beheersing daarvan.

Toch dekt ook het begrip 'beheerste modernisering' niet geheel de visie die in de KASKI-onderzoeken naar voren komt en de rol die deze onderzoekers spelen in de modernisering in de jaren vijftig en zestig. Het begrip 'beheerste modernisering' duidt op een ideaal van een maakbare samenleving als taak van technische experts, die als neutrale buitenstaanders op grond van wetenschappelijke kennis 'objectieve' oplossingen aanbieden. In deze visie staan moderne kennis op grond van onderzoek en traditionele moraal als tegenstellingen tegenover elkaar. Het ideaal van de beheerste modernisering onder regie van deskundige buitenstaanders draagt in de opvatting van Van Vegchel dan ook deconfessionalisering in zich. De KASKI-onderzoekers bewandelen in hun bijdrage aan de modernisering van de lokale samenleving echter niet een 'moreel-neutrale' of mogelijk zelfs technocratische weg. Het ging hen primair om vernieuwing of aanpassing van de bestaande moraal aan moderne omstandigheden. In plaats van een ideaal van beheerste modernisering worden het denken van deze katholieke onderzoekers en hun bijdrage aan de modernisering eerder gekenmerkt door een combinatie van een gematigd cultuurpessimisme in de analyse en een sociaal interventionisme als maatschappelijke strategie.

Noten

1. Rede van Othmarus op bijeenkomst met vertegenwoordigers van verschillende gemeenten en maatschappelijke instellingen, 23 februari 1956. Archief Algemene Bestuursdienst Gemeente Helmond (verder ABG), doos -1.840 (Zorg voor a-socialen en instelling maatschappelijk werk, 1940 t/m 1969).

2. Besluit B en W Gemeente Helmond 23 februari 1956 (op grond van notie d.d. 12-02-56) en notulen gemeenteraad Helmond 27 juni 1956. Idem.

3. Zie noot 1.

4. Brief KASKI aan B en W Helmond (6 april 1956) en notulen Commissie van bijstand Gemeente Helmond (23 oktober 1956); statisch archief gemeentelijke sociale dienst Helmond, doos 22.

5. Volgende gebaseerd op brieven, verslagen en notities. ABG, doos -1.840.

6. *Nota betreffende voortzetting K.S.K.I.-onderzoek in Helmond en omgeving* (11 mei 1959), auteur drs. G.Th. Denisse, directeur Stedelijk Sociaal-Caritatief Centrum Zonnig Leven te Helmond. Idem.

7. Notitie van Helmondse wethouder A.A. Hardenberg (*Nota inzake huisvesting probleemgezinnen*, 2 december 1964). Gemeente Archief Helmond, Archief Ontwikkelingsburo Helmond, dossier nr. 146.

8. *Wijkonderzoek Helmond-Noord 1968/1969*. Idem.

9. *Helmond 1968: Zorgen en problemen van een industriestad*, rapport van een Werkgroep onder voorzitterschap van mr. J.A. Geukers, burgemeester van Helmond, 25 juni 1968, Helmond, 1968; Werkcommissie Helmond, *Rapport* (zonder nadere titel, 3 mei 1972, aangeboden aan de Tweede Kamer 6 oktober 1972, met begeleidende brief van de minister van Economische zaken, H. Langman), Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1972.

Geraadpleegde literatuur

- Abma, R. (1990) Nuchterheid en nozems. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems: De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, pp. 31-45.
- Beck, U. (1993) *Die Erfindung des Politischen: Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Deben, P.L.L.H. (1988) *Van onderkomen tot woning: Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969*. Amsterdam: Sociologisch Instituut.
- Dercksen, A., en L. Verplanke (1987) *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Dongen, A.W.H. van (1968) *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek 1945-1965* (samengesteld door de Wetenschappelijke Adviescommissie voor Onmaatschappelijkheid). Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- Doorn, J.A.A. van (1953) Sociale diagnose of sociologie? Een dissertatie over onmaatschappelijke gezinnen. *Sociologische Gids* 1: 132-134.
- Gastelaars, M. (1985) *Een geregeld leven: Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam: SUA.
- Giddens, A. (1994) *Beyond left and right: The future of radical politics*. Cambridge: Polity Press.
- Haverda, J.L. (1960) *Probleemgezinnen: Verslag van een sociologisch onderzoek*. Utrecht.
- Heikens, T. (1985) Onmaatschappelijkheidsbestrijding. In: T. Akkerman en S. Stuurman (red.) *De zondige riviera van het katholicisme: Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam: SUA, pp. 38-73.
- Heuvel, M. van den (1993) *Van patronaat tot soos: Een studie naar de reproductie van jeugdcultuur in een katholieke industriestad*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Hutjes, J.M., en M.C.J. Cuisinier (1982) *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het overheidsbeleid: Een analyse van de empirische literatuur*. Nijmegen: ITS.
- Jenniskens, M. (1997) Vijftig jaar KASKI-onderzoek 1946-1996. In: L. Spruit (red.) *Vijftig jaar KASKI-onderzoek 1946-1996: Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, studie en advies ten behoeve van kerk en samenleving in Nederland*. Den Haag: KASKI.
- Jonker, E. (1988) *De sociologische verleiding: Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartstaat*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1953) *Beschouwing van enige maatschappelijke zwakke buurten (van de stad Utrecht)*, 's-Gravenhage: KASKI.
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (in samenwerking met het Sociologisch Research Centrum) (1955a) *Buurtonderzoek Nijmegen*. Nijmegen/'s-Gravenhage: KASKI.
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1955b) *Het vraagstuk van de onmaatschappelijke gezinnen in de gemeente Vlijmen*. 's-Gravenhage: KASKI.
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1957) *Onderzoek naar de onmaatschappelijkheid in de gemeenten Helmond, Mierlo, Stiphout, Aarle-Rixtel, Lieshout, Beek en Donk, Gemert, Bakel, Deurne, Asten en Someren*. Den Haag: KASKI (met vertrouwelijke bijlagen voor iedere afzonderlijke gemeente).
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1959) *De onmaatschappelijkheid in een tweetal wijken van Breda*. Den Haag: KASKI.
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1962) *Vrijtijdsbesteding in Helmond*. 's-Gravenhage: KASKI.
- Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1963) *Brabantse gezinnen*. Den Haag: KASKI.
- Koopmans, R.R. (1962) Vijf studies over onmaatschappelijkheid (besprekingsartikel). *Sociologische Gids* 9: 158-164.

- Korsten, A.F.A. (1983) *Wat is goed genoeg? Benutting van onderzoek in overheidsbeleid*. Amsterdam: Kobra.
- Litjens, H.P.M. (1953) *Onmaatschappelijke gezinnen: Sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht*. Assen: Van Gorcum.
- Luyten, J. (1957) *Sociografisch overzicht van het gebied-Helmond en de Zuid-Brabantse Peel*. Tilburg: P.O.N.
- Meijers, F. en M. du Bois-Reymond (red.) (1987) *Op zoek naar een moderne pedagogische norm: Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Milikowski, H. Ph. (1969) (1961) *Lof der Onaangepastheid: Een studie in sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*. Meppel: Boom.
- Regt, A. de (1984) *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Regt, A. de (1986) Onmaatschappelijke gezinnen: Over het verdwijnen van een categorie. In: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.) *De geconstrueerde samenleving: Vormen en gevolgen van classificerend beleid*. Meppel/Amsterdam: Boom, pp. 133-154.
- Righart, F. (1995) *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers.
- Snel, E. (1996) *De vertaling van wetenschap: Nederlandse sociologie en praktijk*. Utrecht: SWP.
- Swaan, A. de (1982) *De mens is de mens een zorg: Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Tienen, A.J.M. van (1960) *De anders-maatschappelijken: Een sociologische benadering van het verschijnsel onmaatschappelijkheid ten dienste van het maatschappelijk werk*. Assen.
- Vegchel, G. van (1995) *De metamorfose van Emmen: Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Wel, F. van (1988) *Gezinnen onder toezicht: De Stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1975*. Amsterdam: SUA.